

ЖАСТАР АРАСЫНДА КӨШБАСШЫЛЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

ТОГАЙБАЕВА А.К. , СЕРҒАЗИНА Н.Н.

Тогайбаева Айгулден Кадировна – Педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

E-mail: aikat_76@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0002-2071-9536>

***Серғазина Нұрбақыт Нұрболатқызы** – 7М01106-«Білім берудегі менеджмент және көшбасшылық» ББ 2-курс магистранты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

E-mail: nurbakyt20092003@gmail.com, <http://orcid.org/0009-0007-9562-2900>

Андатпа. Бұл мақалада жастар арасында көшбасшылықты қалыптастыру мәселесі заманауи әлеуметтік-экономикалық өзгерістер мен жаһандану үдерісі аясында кешенді түрде қарастырылады. Зерттеу барысында көшбасшылықтың теориялық негіздері мен тарихи эволюциясы талданып, оның туа біткен қасиет қана емес, білім беру, әлеуметтік тәжірибе және мақсатты психологиялық ықпал нәтижесінде қалыптасатын дағды екендігі негізделеді. Көшбасшылықтың әлеуметтік және психологиялық факторлары айқындалып, тұлғаның өзін-өзі тануы мен ішкі мотивациясының, әлеуметтік ортаның және білім беру мекемелеріндегі инновациялық педагогикалық әдістердің өзара байланысы көрсетіледі. Мақалада көшбасшылықтың қалыптасу жолдары мен негізгі түрлері (транзакциялық, трансформациялық және сервистік көшбасшылық) жан-жақты талданып, олардың жастардың әлеуметтік белсенділігі мен азаматтық жауапкершілігін дамытудағы рөлі ашып көрсетіледі. Сонымен қатар эмоционалдық интеллектіні дамыту, рефлексия, коучинг, менторлық, топтық тренингтер мен іскерлік ойындар сияқты психологиялық әдістердің жастардың көшбасшылық әлеуетін арттырудағы тиімділігі нақты білім беру тәжірибелері мен мысалдар арқылы дәлелденеді. Зерттеу нәтижелері жастардың көшбасшылық қабілеттерін дамыту теориялық білімге, әлеуметтік тәжірибеге және психологиялық қолдауға негізделген кешенді үдеріс екенін көрсетеді. Мақала мазмұны заманауи білім беру жүйесінде көшбасшылықты қалыптастырудың маңызын айқындап, жастардың жеке және кәсіби дамуына, сондай-ақ қоғамның интеллектуалдық және әлеуметтік әлеуетін нығайтуға қосатын үлесін негіздейді.

Түйін сөздер: жастар, көшбасшылық, қалыптастыру, білім беру, психологиялық әдістер, әлеуметтік орта, инновация

Кіріспе

Қазіргі жаһандану үдерісі мен қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістер білім беру жүйесіне жаңа талаптар қойып отыр. Ақпараттық технологиялардың жедел дамуы, еңбек нарығындағы бәсекелестіктің күшеюі және қоғамдық қатынастардың күрделенуі жастардың бойында тек кәсіби білім мен дағдыларды ғана емес, сонымен қатар бастамашылдық, жауапкершілік, дербес шешім қабылдау және өзгелерге ықпал ете алу қабілеттерін қалыптастыруды талап етеді. Осы тұрғыдан алғанда, жастар арасында көшбасшылық қасиеттерді дамыту бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің біріне айналып отыр.

Көшбасшылық ұғымы әлеуметтік ғылымдарда, педагогика мен психология саласында жан-жақты зерттелетін, мазмұны терең әрі көпқырлы әлеуметтік-психологиялық феномен ретінде сипатталады. Ғылыми әдебиеттерде көшбасшылықты анықтаудың түрлі тәсілдері кездескенімен, олардың басым көпшілігі көшбасшылықтың динамикалық процесс екендігін, оның адамдар арасындағы өзара ықпалға негізделетінін және белгілі бір топ аясында ортақ мақсаттарға қол жеткізуге бағытталатынын мойындайды. Осыған сәйкес, көшбасшылықтың негізгі құраушы элементтері ретінде оның процессуалдық сипаты, ықпал ету механизмі, топтық өзара әрекет және мақсатқа бағытталған қызметі айқындалады. Аталған элементтерді негізге ала отырып, бұл зерттеуде көшбасшылық «бір адамның ортақ мақсаттарға қол жеткізу үшін бір топ адамға ықпал ету процесі» ретінде қарастырылады [1, 38].

Көшбасшылықтың мәнін түсіндіруге бағытталған теориялық тұжырымдамалар әртүрлі

ғылыми бағыттардың қалыптасуына ықпал етті. Атап айтқанда, көшбасшылықты тұлғаның туа біткен қасиеттерімен байланыстыратын сипаттамалық теориялар, көшбасшының мінез-құлқы мен басқару стиліне басымдық беретін мінез-құлықтық үлгілер, сондай-ақ жағдайлық және трансформациялық көшбасшылық теориялары кеңінен таралған. Бұл теориялардың әрқайсысы көшбасшылық феноменінің белгілі бір қырын ашып көрсеткенімен, қазіргі кезеңде білім беру жүйесі үшін тұлғаның әлеуметтік ортада өз әлеуетін толық іске асыруына мүмкіндік беретін интегративті көзқарас ерекше маңызға ие болып отыр. Мұндай көзқарас көшбасшылықты тек басқару құралы ретінде емес, тұлғаның әлеуметтік белсенділігі мен өзін-өзі дамытуының нәтижесі ретінде қарастыруға жол ашады.

Көшбасшылықтың теориялық негіздерін зерделеу барысында оның тарихи эволюциясына да назар аудару маңызды. XX ғасырдың басында көшбасшылық көбіне туа біткен қасиет, сирек кездесетін дарын иелеріне тән ерекшелік ретінде қарастырылса, кейінгі зерттеулерде бұл көзқарастың шектеулі екендігі дәлелденді. Қазіргі ғылыми тұжырымдамалар көшбасшылық дағдылардың арнайы оқыту, тәжірибе және әлеуметтік өзара әрекет арқылы қалыптасатынын негіздейді. Бұл өз кезегінде көшбасшылықты дамытуда білім беру мекемелерінің рөлін айқындай түседі. Заманауи мектептер мен жоғары оқу орындары тек академиялық білім берумен шектелмей, білім алушылардың шығармашылық ойлауын, коммуникативтік мәдениетін, өзін-өзі басқару қабілеттерін және әлеуметтік жауапкершілігін дамытуға бағытталуы тиіс [2, 5]. Білім беру кеңістігінде енгізіліп жатқан инновациялық педагогикалық технологиялар мен тұлғаға бағытталған оқыту тәсілдері жастардың көшбасшылық әлеуетін ашуға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, білім беру үдерісі көшбасшылық қасиеттерді қалыптастырудың негізгі алаңы ретінде қарастырылады.

Қазіргі кезеңде жастардың көшбасшылық әлеуетін дамыту мәселесі мемлекеттік деңгейде де өзекті болып отыр. Елдің стратегиялық даму құжаттарында жастардың белсенді азаматтық ұстанымын қалыптастыру, олардың басқарушылық және әлеуметтік жауапкершілік дағдыларын жетілдіру қоғамның зияткерлік және әлеуметтік капиталының дамуының маңызды факторы ретінде белгіленген. Бұл міндеттер білім беру жүйесінің көшбасшылық теорияларымен өзара сабақтасып, жастардың әлеуметтік бейімделуіне, кәсіби өзін-өзі анықтауына және қоғамдық өмірге белсенді араласуына ықпал етеді. Осылайша, көшбасшылықты қалыптастыру жеке тұлғаның жеке жетістігімен ғана шектелмей, тұтас қоғамның интеллектуалдық, мәдени және әлеуметтік өркендеуінің негізі болып табылады. Сондықтан жастар арасында көшбасшылықты дамыту мәселесін ғылыми тұрғыдан зерделеу және оны білім беру жүйесінде жүйелі түрде іске асыру қазіргі заман талабына толықтай жауап береді.

Жастар арасында көшбасшылықтың қалыптасуы күрделі, көпдеңгейлі және үздіксіз жүретін әлеуметтік-психологиялық процесс болып табылады. Бұл үдеріс тек тұлғаның жеке қасиеттерімен шектелмей, әлеуметтік орта, мәдени құндылықтар, білім беру кеңістігі және қоғамдық тәжірибемен тығыз байланыста дамиды [2, 6]. Көшбасшылықты қалыптастыруға ықпал ететін факторларды кешенді түрде қарастыру жастардың әлеуетін толық ашуға мүмкіндік береді.

Көшбасшылықтың қалыптасуындағы негізгі факторлардың бірі – тұлғаның өзін-өзі тануы мен өзін-өзі дамытуға бағытталған ішкі мотивациясы. Жас адамның өз қабілеттерін, қызығушылықтары мен мүмкіндіктерін саналы түрде бағалай білуі оның болашақ өмірлік мақсаттарын айқындап, сол мақсаттарға жету жолында табандылық, жауапкершілік және дербестік танытуына негіз болады. Өзін-өзі жетілдіруге ұмтылған тұлға жаңа тәжірибеге ашық болып, бастама көтеруден қорықпайды, бұл көшбасшылықтың қалыптасуына тікелей әсер етеді. Бұл үдерістің тиімді дамуы әлеуметтік ортаның қолдауымен тығыз байланысты. Отбасы, құрбы-құрдастар тобы және білім беру мекемесіндегі қарым-қатынас жас тұлғаның алғашқы көшбасшылық тәжірибесін қалыптастыратын негізгі әлеуметтік алаң болып табылады. Әсіресе жасөспірімдік және жастық кезеңдердегі әлеуметтік өзара әрекет барысында тұлға топта өз орнын

табуға, пікірін ашық білдіруге, жауапкершілік алуға және өзгелерді ұйымдастыруға үйренеді. Құрдастар арасындағы өзара ықпал көшбасшылық қасиеттердің дамуын жеделдетіп, тұлғаның коммуникативтік және ұйымдастырушылық дағдыларын жетілдіреді.

Көшбасшылықты қалыптастырудағы жетекші институттардың бірі – білім беру мекемелері. Қазіргі заманауи білім беру жүйесі жастарға тек академиялық білім берумен шектелмей, олардың әлеуметтік белсенділігін, шығармашылық ойлауын және өзін-өзі басқару қабілеттерін дамытуға бағытталуы тиіс. Осы тұрғыда инновациялық педагогикалық технологиялардың рөлі ерекше. Жобалық оқыту, кейс-стади әдісі, пікірталас сабақтары, фасилитация және командалық жұмысқа негізделген оқыту формалары білім алушылардың белсенді қатысуын қамтамасыз етіп, көшбасшылық қабілеттерді тәжірибе арқылы қалыптастырады. Жобалық оқыту барысында білім алушылар нақты бір мәселені шешу үшін бірлескен әрекетке түсіп, міндеттерді бөлісуді, келіссөз жүргізуді, ортақ шешім қабылдауды және нәтижеге жауапкершілікпен қарауды үйренеді. Бұл өз кезегінде олардың көшбасшылық әлеуетін табиғи түрде дамытуға ықпал етеді. Сонымен қатар оқу орындарындағы студенттік өзін-өзі басқару ұйымдары, жастар кеңестері мен қоғамдық бірлестіктер жас тұлғалар үшін көшбасшылықтың тәжірибелік алаңы ретінде қызмет атқарады. Мұндай құрылымдарда жастар нақты басқарушылық жағдайларға тап болып, өз қабілеттерін іс жүзінде сынақтан өткізеді.

Көшбасшылықтың қалыптасу жолдарын талдау барысында оның түрлерін айқындау да маңызды. Трансакциялық көшбасшылық тәртіпке, міндеттерді нақты орындауға және нәтижеге қол жеткізуге негізделсе, трансформациялық көшбасшылық жастарды ортақ идеялар мен құндылықтар төңірегінде біріктіріп, олардың ішкі мотивациясын арттыруға бағытталады [1, 215]. Ал сервистік көшбасшылық өзгелерге қызмет етуді, әлеуметтік жауапкершілікті және гуманистік құндылықтарды басты орынға қояды. Жастар арасында трансформациялық көшбасшылықтың маңызы ерекше, себебі ол инновациялық ойлау мен шығармашылық бастамаларды қолдап қана қоймай, өзгелерді жігерлендіру арқылы әлеуметтік белсенділікті күшейтеді. Сонымен қатар қазіргі білім беру жүйесінде сервистік көшбасшылық та өзектілікке ие болып отыр, өйткені ол жастарды қоғамға пайдалы болуға, әлеуметтік мәселелерді шешуге және азаматтық жауапкершілікті сезінуге бағыттайды. Осылайша, көшбасшылықтың қалыптасу факторлары мен түрлері өзара тығыз байланысқан тұтас жүйе ретінде қарастырылады. Тұлғаның өзін-өзі дамытуға ұмтылысы, әлеуметтік ортаның қолайлы ықпалы және білім беру мекемелеріндегі инновациялық тәжірибелер үйлесімді түрде іске асқанда ғана жастардың бойында көшбасшылық қасиеттер жан-жақты әрі тұрақты қалыптасады.

Жастардың көшбасшылық қабілеттерін дамытуда психологиялық аспектілердің рөлі ерекше, себебі көшбасшылық тек ұйымдастырушылық немесе басқарушылық дағдылармен шектелмей, тұлғаның ішкі мотивациясын, эмоциялық тұрақтылығын, өзін-өзі тану деңгейін, қарым-қатынас мәдениетін және өзін-өзі реттеу қабілетін қамтитын күрделі психологиялық құбылыс болып табылады. Көшбасшылықтың психологиялық негіздерін талдау тұлғаның мінез-құлқы, құндылық бағдарлары және топтағы өзара әрекет ерекшеліктері арқылы оның тиімділігін түсіндіруге мүмкіндік береді. Көшбасшылықты психологиялық тұрғыдан қарастырғанда ең алдымен оның әлеуметтік-психологиялық табиғатына назар аудару қажет. Себебі көшбасшылық жеке тұлғаның оқшау қасиеті емес, топтық өзара әрекет барысында қалыптасатын әлеуметтік феномен болып саналады. Тұлғаның көшбасшылық әлеуеті оның жеке психологиялық ерекшеліктерімен қатар, топ мүшелерімен орнататын қарым-қатынасының сапасына, әлеуметтік рөліне және топ ішіндегі беделіне байланысты айқындалады [3, 319]. Осы тұрғыдан алғанда, көшбасшылықты дамыту процесі тұлға мен топ арасындағы өзара ықпалды реттеуге бағытталған жүйелі психологиялық жұмыс ретінде қарастырылуы тиіс.

Көшбасшылықтың тиімділігін арттыратын маңызды психологиялық факторлардың бірі – эмоционалдық интеллектіні дамыту. Эмоционалдық интеллекті жоғары жас көшбасшы өз

эмоцияларын саналы түрде басқара алады, стресстік жағдайларда сабыр сақтайды және топ мүшелерінің эмоциялық күйін түсініп, оларға қолдау көрсете біледі. Мұндай қасиеттер топ ішінде сенімге негізделген қарым-қатынас орнатуға және жағымды психологиялық ахуал қалыптастыруға ықпал етеді. Эмоционалдық интеллект көшбасшылықтың мінез-құлықтық теориялары аясында да маңызды орын алады, себебі көшбасшының табыстылығы көбіне оның адамдармен өзара әрекет стиліне тәуелді.

Көшбасшылықтың мінез-құлық теориялары көшбасшының перспективалылығы оның жеке қасиеттерімен емес, бағыныштылармен қарым-қатынаста көрінетін мінез-құлық үлгілерімен анықталатынын дәлелдейді. Аталған теорияларға К.Левиннің көшбасшылық стильдері жөніндегі зерттеулері, Д.Макгрегордың «Х» және «У» теориялары, Р.Лайкертің басқару жүйелері, сондай-ақ Огайо штаты университетінде әзірленген көшбасшылық стильдерінің классификациясы мен «басқарушылық тор» үлгісі жатады [2, 33]. Бұл теориялар көшбасшылықтың демократиялық, авторитарлық және либералдық стильдері арасындағы айырмашылықтарды көрсетіп, көшбасшы мінез-құлқының топтың психологиялық климатына тікелей әсер ететінін айқындайды.

Көшбасшылықты дамытуда қолданылатын психологиялық әдістердің ішінде рефлексия ерекше орын алады. Рефлексия үдерісі арқылы жастар өз іс-әрекеттерін саналы түрде талдап, жетістіктері мен кемшіліктерін анықтап, болашақта тиімді стратегия таңдай алады. Бұл әдіс оқу үдерісінде рефлексивті күнделік жүргізу, өзін-өзі бағалау парақтарын толтыру, сондай-ақ топ алдында өз тәжірибесін талқылау арқылы жүзеге асырылуы мүмкін. Мәселен, білім алушылардың апта соңында өз оқу жетістіктерін саралап, кездескен қиындықтарды және оларды еңсеру жолдарын жазбаша түрде сипаттауы олардың өзіндік санасын арттырып, жауапкершілік пен дербестікке тәрбиелейді. Сонымен қатар көшбасшылықты қалыптастыруда коучинг пен менторлық әдістері кеңінен қолданылады. Коучинг үдерісінде оқытушы немесе фасилитатор бағыттаушы рөлін атқарып, жастардың өз әлеуетін өз бетімен ашуына, дербес шешім қабылдауына жағдай жасайды. Ал менторлық тәжірибелі көшбасшылардың жинақтаған тәжірибесін жас буынға жеткізу арқылы іске асырылады, бұл жастардың кәсіби және тұлғалық дамуына оң ықпал етеді. Аталған әдістер көшбасшылықтың әлеуметтік-эмоциялық қырын дамытуға, жас тұлғаның өзіне деген сенімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Психологиялық тұрғыдан тиімді әдістердің тағы бірі – топтық тренингтер мен іскерлік ойындар. Бұл әдістер жастарды шынайы өмірлік жағдайларға бейімдеп, топта тиімді қарым-қатынас орнату, келіссөз жүргізу, конфликтілерді конструктивті шешу сияқты маңызды дағдыларды дамытуға бағытталған [4, 17]. Мысалы, дебат клубтарында ұйымдастырылатын пікірталас ойындары жастардың сыни ойлау қабілетін арттырып, өз көзқарасын дәлелді түрде қорғауға және қарсы пікірді құрметтеуге үйретеді. Бұл да көшбасшылықтың маңызды психологиялық қырларының бірі болып табылады. Эмпатияны дамытуға арналған арнайы психологиялық жаттығулар да жастардың көшбасшылық әлеуетін күшейтеді. Эмпатиясы жоғары көшбасшы команда мүшелерінің көңіл күйін, қажеттіліктерін және мүмкіндіктерін ескере отырып, олардың әлеуетін толық іске асыруға жағдай жасайды. Мұндай көшбасшы топ ішінде қолайлы психологиялық климат қалыптастырып, өзара сенім мен ынтымақтастықты нығайтады.

Аталған психологиялық әдістер қазіргі заманауи білім беру жүйесінде кеңінен қолданылып отыр және олардың тиімділігі нақты тәжірибелер арқылы дәлелденуде. Мәселен, бірқатар жоғары оқу орындарында білім алушылардың жобаларды басқару тәжірибесі енгізіліп, олар ғылыми-зерттеу жұмыстарын орындаумен қатар, топты ұйымдастыру, міндеттерді бөлу және нәтижені көпшілік алдында қорғау арқылы көшбасшылық қасиеттерін шыңдауда. Осындай тәжірибелер жастардың бойында сенімділік, жауапкершілік және әлеуметтік белсенділік қасиеттерін қалыптастырып, заманауи білім беру талаптарына жауап беретін жаңа буын көшбасшыларын даярлауға мүмкіндік береді. Психологиялық әдістерді жүйелі және мақсатты түрде қолдану көшбасшылықты дамытудың ең тиімді жолдарының бірі болып табылады. Білім беру мен

психологияның өзара ықпалдастығы жастардың көшбасшылық әлеуетін толық ашуға, олардың жеке және кәсіби дамуын қамтамасыз етуге қолайлы жағдай жасайды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу жұмысы жастар арасында көшбасшылық қабілеттердің қалыптасу ерекшеліктерін айқындауға және білім беру кеңістігінде қолданылатын психологиялық-педагогикалық әдістердің тиімділігін бағалауға бағытталды. Осы мақсатта кешенді эмпирикалық бағдарлама әзірленіп, ол екі негізгі әдісті қамтыды: көшбасшылықты көпқырлы диагностикалау және көшбасшылықты дамытуды көздейтін формативті (қалыптастырушы) ықпал ету бағдарламасы.

Бірінші әдіс – көшбасшылық қасиеттерді диагностикалауға арналған сауалнама-әдістеме кешені. Ол жастардың жеке тұлғалық және әлеуметтік-психологиялық сипаттамаларын, атап айтқанда, бастамашылдық, жауапкершілік, топты ұйымдастыру, шешім қабылдау, коммуникативтік белсенділік, эмоциялық тұрақтылық және рефлексияға қабілеттілік деңгейін анықтауға бағытталды. Сауалнама ішінара бейімделген шетелдік көшбасшылық модельдеріне (трансформациялық, трансакциялық және сервистік көшбасшылық концепциялары) сүйене отырып құрылды [1, 244]. Сонымен қатар қатысушылар өздерінің көшбасшылық рөлін қабылдау, өзгелерге ықпал етуге даярлық және топтық жұмыстағы мінез-құлық үлгілері туралы өзіндік бағалау парақтарын толтырды. Сауалнама деректерін толықтыру мақсатында құрылымдалған бақылау әдісі қолданылды. Бақылау оқу процесіндегі және одан тыс уақыттағы нақты жағдайларда: топтық жобалар, дебаттар, пікірталас сабақтары, студенттік ұйым отырыстары, еріктілік акциялар мен шығармашылық бастамалар барысында жүргізілді. Бақылау карталарына қатысушылардың бастама көтеруі, рөл бөлуде белсенділігі, топты біріктіруі, дау-жанжал жағдайындағы мінез-құлқы, кері байланыс беру және алу мәдениеті сияқты көрсеткіштер түсірілді. Осылайша, көшбасшылықтың декларативті (өзіндік бағалау) және нақты мінез-құлықтық көріністерін салыстыруға мүмкіндік туды.

Екінші негізгі әдіс – көшбасшылықты дамытуға бағытталған формативті бағдарлама. Ол эмоционалдық интеллектіні дамытуға арналған жаттығуларды, рефлексияға арналған жазбаша және ауызша жұмыстарды, коучинг және менторлық элементтері бар шағын топтық сессияларды, сондай-ақ топтық тренингтер мен іскерлік ойындарды қамтыды. Бағдарлама барысында қатысушыларға нақты әлеуметтік-педагогикалық жағдаяттар ұсынылып, олардан топ атынан шешім қабылдау, позициясын дәлелдеу, ресурстарды бөлу, конфликтіні конструктивті шешу, ортақ мақсатқа жұмылдыру секілді көшбасшылық әрекеттерді жүзеге асыру талап етілді. Зерттеу үш кезеңнен тұрды: диагностикалық кезеңде бастапқы деңгей анықталды; қалыптастыру кезеңінде жоғарыда аталған тренингтер мен практикалық жұмыстар жүзеге асырылды; қорытынды кезеңде сауалнама мен бақылау қайта жүргізіліп, бастапқы және соңғы көрсеткіштер салыстырылды. Диагностикалық материалдар мен бақылау нәтижелері негізінде жастардың көшбасшылық қабілеттері шартты түрде үш деңгейге жіктелді: жоғары, орта және төмен деңгей.

Нәтижелер және оларды талқылау

Жүргізілген эмпирикалық зерттеудің нәтижелері жастар арасында көшбасшылық қабілеттердің таралуы мен даму динамикасының бірқатар маңызды сипаттамаларын айқындауға мүмкіндік берді. Бастапқы диагностикалық кезеңнің қорытындыларына сәйкес, қатысушылардың айтарлықтай бөлігі көшбасшылықты көбіне «формалды жетекшілік» немесе «бұйыру құқығы» ретінде түсінетіндігі, ал құндылыққа негізделген, сервистік немесе трансформациялық көшбасшылық үлгілеріне бағдарлану жеткіліксіз екендігі анықталды. Сауалнама деректерін өңдеу барысында бастапқы кезеңде зерттеуге қатысқан жастардың ішінде өзін жоғары көшбасшылық қабілетке ие деп бағалайтындар үлесі шамамен үштен бірін ғана құрады; алайда олардың көпшілігінде бұл бағалау нақты мінез-құлықтық көріністермен толық сәйкес келмеді. Бақылау нәтижелері көрсеткендей, практикалық жағдайларда бастама көтеру, топ алдындағы жауапкершілікті өз мойнына алу, күрделі шешімдер қабылдау, пікірталасқа жетекшілік ету

сияқты әрекеттерге шынайы түрде кірісетіндер саны анағұрлым аз болды.

Қалыптастыру кезеңінен кейін жүргізілген қайталама диагностика жастардың көшбасшылық әлеуетінде оң бағыттағы айқын өзгерістер болғанын көрсетті. Қатысушылардың едәуір бөлігі көшбасшылықты билік пен мәртебе емес, ортақ мақсатқа жету, командаға қызмет ету, өзгелердің мүмкіндіктерін ашуға көмектесу ретінде қабылдай бастағанын атап өтті. Қорытынды сауалнамада өзін жоғары деңгейдегі көшбасшылық қасиетке ие деп сипаттаған жастар үлесі айтарлықтай артты, алайда бұл жолы бақылау деректерімен арадағы сәйкестік те күшейді: практикалық тапсырмаларда белсенді рөл атқарған, жауапкершілік алған және топты ұйымдастыра білген қатысушылар дәл осы топқа тән болды. Эмоционалдық интеллект компоненттері бойынша да оң динамика байқалды: қатысушылардың басым бөлігі өз эмоцияларын басқару, стресстік жағдайларда өзін ұстау, топ мүшелерінің көңіл-күйін ескеру және қолдау көрсету дағдыларының артқанын көрсетті. Топтық тренингтер мен іскерлік ойындар нәтижесінде келіссөз жүргізу, конфликтіні конструктивті шешу, қарсы пікірді сыйлау және аргументтерді дәлелді түрде жеткізу қабілеттері күшейгені айқын болды.

Жалпы алғанда, бастапқы кезеңде төмен деңгейдегі көшбасшылық көрсеткіштеріне ие болған жастардың бір бөлігі формативті бағдарлама аяқталғаннан кейін орта деңгейге, ал орта деңгейдегілердің айтарлықтай үлесі жоғары деңгейге ауысқаны байқалды. Бұл өзгерістер білім беру кеңістігінде арнайы ұйымдастырылған психологиялық-педагогикалық жұмыстың жастардың көшбасшылық әлеуетін дамытудағы тиімділігін дәлелдейді.

Алынған нәтижелерді теориялық тұжырымдамалармен салыстыра отырып талдау жастар көшбасшылығының қалыптасуы көпфакторлы және динамикалық үдеріс екендігін тағы бір мәрте көрсетті. Біріншіден, эксперименттік жұмыс жастардың көшбасшылық қабілеттері стихиялық түрде ғана қалыптаспай, мақсатты түрде ұйымдастырылған оқыту, әлеуметтік практика және психологиялық қолдау жағдайында едәуір жедел дамиды дегенді дәлелдейді. Бұл Нортхаус ұсынған көшбасшылықты «оқытылатын және дамытылатын дағды» ретінде түсіндіруімен сәйкес келеді.

Екіншіден, зерттеу нәтижелері көшбасшылықтың психологиялық аспектілеріне – эмоционалдық интеллект, рефлексия, өзін-өзі реттеу, эмпатия – жеткілікті назар аудару қажеттігін көрсетті. Формативті жұмыстың барысында дәл осы компоненттерді дамытуға бағытталған жаттығулар жастардың командадағы мінез-құлқын өзгертуде шешуші рөл атқарды: олар өзгелердің қажеттіліктерін ескеруге, кері байланысты қабылдауға, өз эмоцияларын бақылауға және топтың психологиялық климатын сақтауға көбірек мән бере бастады. Бұл деректер эмоциялық интеллектінің көшбасшылық тиімділігін арттырудағы маңызын негіздейтін еңбектермен үйлеседі [5, 36].

Үшіншіден, зерттеу білім беру ортасының құрылымы мен мазмұны көшбасшылықты дамытуда ерекше рөл атқаратынын айқындады. Жобалық оқыту, командалық жұмыстар, дебаттар, студенттік өзін-өзі басқару, волонтерлік қозғалыстар сияқты белсенді формалар жастарды шынайы жауапкершілікке, әлеуметтік бастамаларға және азаматтық ұстаным қалыптастыруға жетелейді. Теориялық тұрғыдан алғанда, бұл Батыс педагогикасы мен әлеуметтік психологиясында қалыптасқан белсенді, тұлғаға бағытталған оқыту үлгілерімен сәйкес келеді.

Төртіншіден, бастапқы кезеңде өзін көшбасшы ретінде жоғары бағалаған кейбір қатысушылардың нақты іс-әрекетте ондай рөлді ойдағыдай атқара алмауы «көшбасшылыққа қатысты иллюзиялық өзіндік бағалау» феноменінің бар екенін көрсетті. Қайта диагностикада бұл қайшылық біршама азайды, бұл рефлексия мен кері байланыстың өзін-өзі тану сапасын жақсартудағы рөлін айқындайды.

Осылайша, алынған нәтижелер мен теориялық талдау жастар көшбасшылығын дамыту білім беру ұйымдарында жүйелі жүргізілуі қажет кешенді психологиялық-педагогикалық үдеріс екенін растайды. Көшбасшылықты қалыптастыру жеке пән шеңберіндегі эпизодтық іс-шаралармен шектелмей, оқу жоспарында, тәрбие жұмысында, студенттік өзін-өзі басқаруда және

әлеуметтік жобаларда жүйелі түрде көрінуі тиіс. Бұл, өз кезегінде, заманауи қоғамға қажетті белсенді, жауапты, шығармашыл және құндылықтық ұстанымы айқын жастар буынын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Жастар арасында көшбасшылықты қалыптастыру – заманауи білім беру жүйесінің басты стратегиялық міндеттерінің бірі болып табылады. Қазіргі әлеуметтік-экономикалық өзгерістер, жаһандану үдерісі және еңбек нарығындағы талаптардың үнемі жаңарып отыруы қоғамға тек кәсіби білімі жоғары емес, сонымен қатар белсенді, жауапты, бастамашыл әрі жаңашыл ойлай алатын тұлғаларды қажет ететінін көрсетіп отыр. Осы тұрғыдан алғанда, жастардың көшбасшылық әлеуетін дамыту елдің тұрақты дамуы мен бәсекеге қабілеттілігін арттырудың маңызды алғышарты болып саналады.

Көшбасшылықтың теориялық негіздерін талдау бұл құбылыстың көпқырлы және динамикалық табиғатын түсінуге мүмкіндік береді. Көшбасшылықтың тарихи эволюциясы оның тек туа біткен қасиет ретінде ғана емес, білім беру, әлеуметтік тәжірибе және мақсатты психологиялық ықпал нәтижесінде қалыптасатын дағды екендігін дәлелдейді. Сондықтан көшбасшылықты дамыту үдерісі білім беру мекемелерінде жүйелі, ғылыми негізделген және тұлғаға бағытталған сипатта ұйымдастырылуы тиіс.

Зерттеу барысында көшбасшылықтың қалыптасу факторлары – тұлғаның ішкі мотивациясы мен өзін-өзі дамытуға ұмтылысы, әлеуметтік ортаның ықпалы және білім беру жүйесіндегі инновациялық педагогикалық тәжірибелер – өзара тығыз байланыста қарастырылды. Бұл факторлардың бірлікте іске асуы жастардың ұйымдастырушылық, коммуникативтік және стратегиялық ойлау қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді. Заманауи оқыту әдістері мен тәжірибелік тапсырмалар көшбасшылықты табиғи түрде қалыптастырып, жастарды нақты өмірлік жағдайларға дайындайды. Сонымен қатар психологиялық аспектілердің жастардың көшбасшылық әлеуетін дамытудағы рөлі айқындалды. Эмоционалдық интеллектіні дамыту, рефлексияны жүйелі қолдану, коучинг пен менторлық тәжірибелерді енгізу, сондай-ақ топтық тренингтер мен эмпатияға негізделген жаттығулар жастардың өзін-өзі реттеу қабілетін күшейтіп, өзгелермен тиімді қарым-қатынас орнатуына жағдай жасайды. Бұл әдістер көшбасшылықтың теориялық ұстанымдарын нақты тәжірибелік дағдыларға айналдырып, тұлғаның әлеуметтік белсенділігі мен жауапкершілігін арттырады. Жүргізілген талдау жастардың көшбасшылық қабілеттерін дамыту кешенді және жүйелі тәсілді талап ететінін көрсетеді. Көшбасшылықты қалыптастыру теориялық білімге, әлеуметтік тәжірибеге және психологиялық қолдауға сүйенгенде ғана нәтижелі болады. Осыған байланысты білім беру ұйымдары көшбасшылықты дамытуға бағытталған бағдарламаларды оқу үдерісіне кеңінен енгізіп, жастардың жеке әлеуетін ашуға жағдай жасауы қажет. Қорытындылай келе, жастар арасында көшбасшылықты қалыптастырудың тиімді жолдарын ғылыми тұрғыдан зерделеу заманауи білім берудің даму тенденцияларының өзекті бағыты болып табылады. Бұл үдеріс тек жеке тұлғаның кәсіби және тұлғалық дамуына ғана емес, сонымен қатар қоғамның интеллектуалдық және әлеуметтік капиталының нығаюына, елдің болашақ дамуының стратегиялық негізін қалыптастыруға қызмет етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Нортхаус П. Г. Көшбасшылық: теория және практика – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020 жыл. – 560 бет.
2. Молбасынова Ж.М., Бекметова А.К. Көшбасшылық қасиет және жаңашылдықты қабылдау: оқу құралы. – Алматы: New book, 2021. – 152 б.
3. Левин К.Ц. Динамическая психология: сборник. 2001. – 576 с.
4. Турсумбаева Н.Ж., Ахметова Г.Х. «Психологиялық тренинг технологиясы» оқу-

әдістемелік құрал/ құрастырушы Турсумбаева Н.Ж., Ахметова Г.Х.- Алматы: ЖШС Лантар books; 2022.– 172 б.

5. Дэниел Г. Эмоциональный интеллект. Почему он может значить больше, чем IQ. – Манн, Иванов и Фербер, 2024. – 544 с.

References

1. Northaus P. G. Köşbassыlyq: teoria және praktika – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020 жыл. – 560 бет.

2. Molbasynova J.M., Bekmetova A.K. Köşbassыlyq қасиет және жаңашылдықты қабылдау: оқу құралы. – Алматы: New book, 2021. – 152 б.

3. Levin K.C. Dinamicheskaya psihologiya: sbornik. 2001. – 576 s.

4. Tursumbaeva N.J., Ahmetova G.H. «Psihologialyq treniñ tehnologiasy» оқу-әдістемелік құрал/ құрастырушы Tursumbaeva N.J., Ahmetova G.H.- Алматы: ЖШС Лантар books; 2022.– 172 б.

5. Deniel G. Emocional'nyj intellekt. Pochemu on mozhet znachit' bol'she, chem IQ – Mann: Ivanov i Ferber, 2024. – 544 s.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИДЕРСТВА СРЕДИ МОЛОДЕЖИ

ТОГАЙБАЕВА А.К. , СЕРГАЗИНА Н.Н.

Тогайбаева Айгульден Кадировна – Кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, г. Актөбе, Казахстан

E-mail: aiikat_76@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0002-2071-9536>

***Сергазина Нурбакыт Нурболатовна** – Магистрант 2 курса ОП 7М01106 – «Менеджмент и лидерство в образовании», Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актөбе, Казахстан

E-mail: nurbakyt20092003@gmail.com, <http://orcid.org/0009-0007-9562-2900>

Аннотация. В данной статье комплексно рассматривается проблема формирования лидерства среди молодежи в условиях современных социально-экономических изменений и процессов глобализации. В ходе исследования анализируются теоретические основы и историческая эволюция лидерства, обосновывается положение о том, что лидерство является не только врожденным качеством, но и навыком, формирующимся в результате образовательного процесса, социального опыта и целенаправленного психологического воздействия. Выявляются социальные и психологические факторы лидерства, раскрывается взаимосвязь самопознания и внутренней мотивации личности, влияния социальной среды и применения инновационных педагогических методов в образовательных учреждениях. В статье всесторонне анализируются пути формирования и основные виды лидерства (транзакционное, трансформационное и сервисное лидерство), а также их роль в развитии социальной активности и гражданской ответственности молодежи. Кроме того, на основе конкретных образовательных практик и примеров доказывається эффективность психологических методов, таких как развитие эмоционального интеллекта, рефлексия, коучинг, менторство, групповые тренинги и деловые игры, в повышении лидерского потенциала молодежи. Результаты исследования показывают, что развитие лидерских способностей молодежи представляет собой комплексный процесс, основанный на теоретических знаниях, социальном опыте и психологической поддержке. Содержание статьи подчеркивает значимость формирования лидерства в современной системе образования и обосновывает его вклад в личностное и профессиональное развитие молодежи, а также в укрепление интеллектуального и социального потенциала общества.

Ключевые слова: молодежь, лидерство, формирование, образование, психологические методы, социальная среда, инновации

EFFECTIVENESS OF DEVELOPING LEADERSHIP AMONG YOUTH

TOGAIBAYEVA A.K. , SERGAZINA N.N.

Togaibayeva Aigul Kadirovna – Candidate of pedagogical sciences, associate professor, K. Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan

E-mail: aikat_76@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0002-2071-9536>

Sergazina Nurbakyt Nurbolatkyzy – 2st-year master's student in the educational program 7M01106 – «Educational management and leadership», K. Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan

E-mail: nurbakyt20092003@gmail.com, <http://orcid.org/0009-0007-9562-2900>

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the issue of leadership development among young people in the context of contemporary socio-economic changes and globalization processes. The study examines the theoretical foundations and historical evolution of leadership, substantiating the view that leadership is not only an innate trait but also a skill developed through education, social experience, and targeted psychological interventions. The social and psychological factors of leadership are identified, highlighting the interconnection between self-awareness and intrinsic motivation, the influence of the social environment, and the role of innovative pedagogical methods in educational institutions. The article thoroughly analyzes the pathways of leadership development and its main types (transactional, transformational, and servant leadership), revealing their role in fostering social activity and civic responsibility among young people. In addition, the effectiveness of psychological methods such as emotional intelligence development, reflection, coaching, mentoring, group training, and business games in enhancing youth leadership potential is demonstrated through concrete educational practices and examples. The research findings indicate that the development of leadership abilities among young people is a comprehensive process grounded in theoretical knowledge, social experience, and psychological support. The content of the article emphasizes the importance of leadership development in the modern education system and substantiates its contribution to the personal and professional growth of young people, as well as to strengthening the intellectual and social potential of society.

Key words: youth, leadership, formation, education, psychological methods, social environment, innovation.